

ההרצאה נישאה בכינוס הרביעי של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, ז' בסיוון תשס"ה (14 ביוני 2005)

באוניברסיטת בר-אילן

"המנגינה נשארתי" - היידיש בפי גיבורי מאיר שלו

לאה גרפינקל

אוניברסיטת בר-אילן

grafinl@mail.biu.ac.il

גיבוריו של מאיר שלו הם גיבורי העלייה השנייה והשלישית שהגיעו במחצית הראשונה של המאה העשרים ממזרח אירופה לעמק יזרעאל.

את קורותיהן של משפחות המתיישבים ברומנים של מאיר שלו מתעד בדרך כלל הדור השני או השלישי. התייעוד נעשה לרוב מתוך הבזק לאחור בנקודת זמן בה המתעד עצמו כבר מבוגר יותר מן המתועדים. מרחק זה מאפשר את הכפילות הפרדוכסלית של סובייקטיביות ואובייקטיביות והן דרות בכפיפה אחת. (כפילות זו היא רק אחת מני רבות. אצל שלו נמצא: זוגות תאומים, מראות מכפילות ועוד.)

הסובייקטיביות נגרמת מעצם ההתבוננות של המתעד-המספר, או המתעד-הזוכר. זה המספר, מטבע עיסוקו הוא בורא, אבל בורא בדאי. זה הזוכר איננו בורא, אבל זיכרונותיו עושים בו כבתוך שלהם. הם אלה הבוררים מתוך עצמם את העיקר מן הטפל, הם מעצימים חוויות, מחלישים אותן, מוסיפים עליהן וגורעים מהן.

האובייקטיביות נגרמת מן הפרספקטיבה שבמרחק המאפשרת למתעד לציין את התוצאה הסופית.

המתעד ש"מלחמת השפות" כבר רחוקה ממנו, שהוא כבר משוחרר מכבלי האידיאולוגיה של אבותיו או סביו, זוכר אותם מדברים בעברית. אבל הוא גם זוכר את המילים, את הביטויים ואת ה"מנגינה" של היידיש שבפיהם.

אתבסס על הרומנים שיצאו בהוצאת עם עובד: "רומן רוסי" (1989) "עשוי" (1991), "כימים אחדים" (1994) ו"פונטלה" (2002).

ב"רומן רוסי" הגיבור המתעד, ברוך, הילד התמהוני שגדל אצל סבא, בגר, נשאר תמהוני, אבל תמהוני עשיר מאוד. את הונו עשה מעיסוק מוזר: באדמתו קבר תמורת כסף רב את אנשי העלייה השנייה. חלק מהגיבורים הגיעו עוד לפני המסופר לבית הקברות שלו, וחלק יגיעו לשם בהמשך המסופר. הדמות הראשונה היא רוזה מונקין: "רוזה מונקין עלתה מאוקראינה, עבדה שבוע במטע השקדים של רחובות וראתה שזה לא טוב לעור של הידיים העדינות שלה. היא התחילה להפציץ את כל העולם במכתבים שיצילו אותה מהארץ הזאת. היה לה אח "תכשיט" שהיגר לאמריקה (עמ' 24) זה מספר משולם צירקין לברוך המסרב לקבור את אמו מפני שהייתה מהעלייה השלישית. משולם מתקומם על כך, כי רוזה, אף שעבדה שבוע אחד בקושי, זכתה למה שאמו, בת העלייה השלישית לא זכתה... לכן הוא מדבר על רוזה, ועל כל מה שקשור בה באירוניה. אחיה הוא: "תכשיט" - כינוי שהוא הפוך לפשט שלו ושמשמעותו היא: מי שיודע לתמרן, או כפי שהשפה העכשווית תאמר:

לתחמן. עוד מילה יש ל"תכשיט" בידיש והיא: "צאצקע" [קישוט] (עמ' 10). גם מילה זו יצאה מפשרטה וכזאת חדרה לעברית. חנה, אמו של המתעד "פונטנלה" מכנה כך בארסיות את הנשים שבעלה בגד בה אתן. המילה "תכשיט" היא אמנם בעברית, אבל בעיקר השתמשו בה בידיש והראיה שכיום כשמתמשים בה בעברית הוגים אותה במלעיל. כך שבהחלט שומעים את משולם אומר: "תכשיט" במלעיל. ברומן "כימים אחדים" מסיר המספר כל ספק מאתנו. לא אחת הוא מציין מפורשות שההיגוי הוא מלעילי. להלן מספר דוגמאות: "גם הוא אמר משקה במלעיל, כמו שהיו אמא וגלברמן ומשה רבינוביץ אומרים" (עמ' 25). "...וגם אותן, כמו את ה"כיצד" ואת ה"היכן" ואת ה"משקה" אמר במלעיל מודגש... (עמ' 30), וכך תהיינה המילים: "מעשיה" (32), "שייכל" (129), "סוחר" (46), "עייסק", "פייגר" (154), "שויחט" (213), "מייבין" (230), "עישב" (88), "אפיקורס" (139) ועוד, שתתווסף אליהן היו"ד כדי שיהיה ברור שהן מלעיליות. וכשיעקב שר למתעד מ"כימים אחדים", נזכר זה האחרון ש" את כל המילים הללו שר יעקוב במלעיל" (61).

הידיש היא טובה להבעת רגשות עמוקים, לאלה שנהוג לומר שהם "מהבטן"... למקום אליו הצו של: "יהודי דבר עברית" אינו יכול להגיע.

מדוע יותר נוח כך? האם משום שהעברית יותר "אידיאולוגית"? האם מפני שהיא פחות מפחידה, כפי שזיידה (זיידה הוא "סבא" בידיש. שם זה ניתן למתעד כדי לתעתע במלאך המוות) מסביר כשהוא מזכיר שיעקב נהג לקרוא לו "מייין קינד" ולא "ילדי", "כאילו היידיש מיראת אותו פחות מן העברית" (70). האם משום שכאשר אנו כועסים חוזרת ביתר ספונטניות גירסה דינקותא? - ואצל גיבורי שלו, אנשי העלייה השנייה והשלישית, גירסה דינקותא היא בדרך כלל היידיש. להלן דוגמאות נוספות לעניין זה:

משולם מ"רומן רוסי" כואב כאמור, את עלבון קבורת אימו, הוא אינו יכול להירגע מן העובדה שרוזה קבורה באדמת העמק ואמו איננה קבורה שם. וכשהוא אומר במרירות על רוזה: "היום היא קבורה אצלך. באדמת העמק, חלוצה. בונה. אמא מיסדת." (עמ' 25), מתערב בוסקילה ואומר: "ברוך דיין אמת". זה מעלה עוד יותר את חמתו של משולם והוא צועק: "אתם דרעקעס שכמותכם, תעמדו דום כשמדברים על המייסדים". לא נתעב על המילה בידיש...

בין הסיפורים שסבא נהג לספר לברוך נכדו, היה הסיפור על אמו שהנחיתה מכה על ראש הנחש. וכיצד מתוארת המכה הזו? "אמא הרימה את המברשת הגדולה של הצחצוח ו...קבאץ!" (עמ' 36) - סבא הנסער אינו אומר "מעכה" או "רוצצה" הוא אומר "קבאץ". ה"קבאץ" יחזור רבות ברומן "פונטנלה" בעיקר כדי להמחיש חיבוק אוהב.

לויין, אחיה של סבתא פייגה מ"רומן רוסי" (פייגה ולא ציפורה), לא יכול היה להשלים עם החלטת אחותו להצטרף לשלושת הגברים של חבורת העבודה ולהתחתן עם סבא. אבל הזמן עשה את שלו ושנים לאחר מותה כבר סלח לסבא. "אבל פעמיים בשנה... עלה אל קברה לשבת שם שעה או שתיים ולשנוא את כל השאטרים והמאכערים בשקט" (עמ' 42) - "מאכער" היא מילה שמקורה בידיש והיא מוכרת גם מן העסקנות העכשווית: זהו העסקן הקטן, המעורר עליו את רוגזם של כולם ובוודאי של אנשי המצפון. "שאטרים" היא מן הערבית ופירושה: חכמים ופה "חכמולוגים". המצאה ישראלית מלבבת של יידיש וערבית בצוותא... עם הריבוי בעברית-ים.

ההרמוניה שבין שתי התרבויות ניכרת ברומן "פונטנלה", שם מיטיבה השכנה נאיפה מן הכפר הערבי הסמוך לבשל "קרעפלעך או גריוועלעך או געפילטע פיש" (עמ' 303).

כשבתא פייגה מ"רומן רוסי" כרעה ללדת מיהרו צירקין, מנדולינה ורילוב להחיש לה תחנת הרכבת. הם עצרו את הרכבת, וכשהנהג ניסה למחות צעק עליו רילוב: "קום וסע מיד אם אתה רוצה למות במיטה שלך, נביילה!" (עמ' 57), וברבים נביילס (116) ולהבדיל ברבים "חוכמס" (216), למילה חוכמות. נביילה היא מילה בעברית שביידיש קיבלה את תוספת הדיפטונג ונכנסה שוב לעברית כשהמשתמש בה נסער ולכן נזקק לשפת אמו. המילה הזו ביחיד וברבים חוזרת גם ברומן **כימים אחדים**. ברומן זה נמצא עוד גסויות רבות, כמובן בשפה היידישית.

ברומן "עשור" הגיבורים אינם מגיעים ממזרח אירופה, ובכל זאת יאמר יעקב על אביו שהוא "קליקר" (עמ' 41), דהיינו: "מקולקל" מן המילה היידישית "קאליע". ובאותו רומן כשרועת האוויזים נבהלת היא קוראת: "די קצקס, די קצקס" (עמ' 45). לימים, נישאה רועת האוויזים, הגיורת, הלא היא שרה, לאברהם ויום אחד התדפק רוכל על דלתם. שרה מנסה למנוע מבעלה לקנות את מי הקולון. "אין כסף לנעליים לילדים, אברהם ואתה תקנה הקולוניה?". "הרוכל הביט בה במשטמה" והפטיר מילה אחת "א גויטע." (עמ' 148), ואח"כ ממשיך הבן המתעד: "איש במשפחתנו לא ידע יידיש, אבל את המילה הזו הכירה אמא היטב". וקיתונות של כעס יצאו מפיה: "את אבא שלי גייר רבי עם זקן כזאתי!... זקן יותר גדול בערדעלע של מה רבין שלך!". השוסטרים, השכנים המסוכסכים עם המשפחה ב"פונטנלה" מכנים את חנה, אמו של המספר "צודרייטע" (עמ' 38), לאמור: המסובבת, זוהי חנה הצמחוניית הפאנאטית שאינה מבינה שבני אדם יש להם "לא רק קישקעס" (עמ' 411).

הנוסטלגיה מתמצית לעתים קרובות באזכור המאכלים מבית אמא, שהרי המזון הוא הקשר הראשוני של האדם לזולתו. לווין, אחיה של פייגה, אינו שייך למילייה החדש שנוצר. הוא נדחה מן המילייה הזו ודוחה אותו. וכך הוא מביע את עוינותו: "הקארטופעלאך שאכלנו ברוסיה, נהפכו כאן לתפוחים של אדמה". אפילו סלוטורה, הטבח האיטלקי מן הרומן "כימים אחדים" יודע שבחתונה צריך לבשל את המאכלים המסורתיים, כי החתונה היא שלב בסגירת המעגל והתקרבותו לנקודת המוצא שלו. הוא, אם כן מורה ליעקב להכין מרק עוף עם קרעפלאך "שהעגולים של השומן מחייכים אליך כמו מטבעות של זהב ועם השמיר חתוך כל כך דק עד שפתאום אתה שמעת איך כל האנשים נאנחו על הצלחת שכל אחד ראה את אמא שלו כמו תמונה רועדת בעיגולים האלה במרק." (עמ' 318).

היידיש טובה אפוא להמיית הלב. הסבא המגדל את הפג של בתו פנינה מ"פונטנלה" קורא לו "זיבעלע" [מי שנולד בחודש השביעי], ו"מייזיניק" [בן זקונים] (17). יעקב מ"כימים אחדים" מספר לזיידה בלי לתרגם לו, שכשהתייתם ונשלח לבית דודו, נהג להשיט על הנהר סירות נייר ולכתוב עליהן: "טאטע, טאטע, קום אהער און נעם מיך אהיים" [אבא, אבא, בוא לכאן וקח אותי הבייתה] (29). מן הילדות זוכר יעקב גם כיצד האיכר סירס פר ונתן לו במצח "זץ" (109) עם המצח שלו "טראח ועוד טראח" (109). היידיש טובה לגעגועים לבית אבא ואמא. ומדוע בכלל מופיעים הגעגועים? זאת לא נדע. יהודית, אמו של זיידה חוזרת ואומרת ביידיש: "אויף בענקען דארף מען ניט

קיינ תירוץ" (134) [כדי להתגעגע אין צורך בתירוץ]. אפילו גלויברמן הקשווח אומר: "מאמעניו" (129). גם שירי הערש ב"כימים אחדים" יופיעו רובם ככולם בידיש, או לחלופין יצוין שהמילים אמנם בעברית, אבל הן מושרות במלעיל. "את כל המילים שר יעקב במלעיל" (61). לעתים, יופיעו בעברית ומיד אחר כך התרגום היידי או להיפך: "היא הייתה שרה לי, תשמע את זה, שלאף מיין פייגעלע, מיין קליינע, ליג נאר שטיל און הער זיך צו. אתה מבין? אחר כך היא הייתה ממשיכה את אותה מנגינה בעברית, ככה: נומי ציפורי קטנטונת. שכבי שקטי הקשיבי ליי" (138). כך יהודית לזיידה הפעוט, וקודם לכן לנעמי:

"שלאף מיין זיידעלע, מיין קליינער,
שלאף מיין קינד און הער זיך צו
אט דאס פייגעלע דאס קליינע,
איז קיין אנדערע ווי דו
נומה זיידה, נום קטני,
שמע את אמא, שמע ילדי,
כי אותה ציפור קטנה
היא אתה ילדי, אתה." (247)

אניה אהובתו, מצילתו של המתעד של "פונטנלה" נהגה בילדותו לשיר לו משירי קדיה מולודובסקי בידיש, למשל: "מיידעלע אלקע מיט דער בלויער פאראסאלקע" (עמ' 205). השם אלקע, הוא מספר, היה ההשראה, בגלל הצליל הדומה, לשם שנתן לבתו: איילת, שכן תרגום שיר הילדים הוא: "הילדה איילת עם שמשיה כחלחלת" (עמ' 46). שיר נוסף מפיה של אניה הוא: "פייגעלך פליען א שורה לאנג ווי א באן און איבער זיי אן עראפלאן" [ציפורים עפות בשורה ארוכה, ומעליהם אורונים בטיסה] (עמ' 205). גם שמות החיבה הם בעלי אינטונציה יידישית: נומילה, עודדיניו וזיידעלע, הלא הם הילדים של כימים אחדים. כיום מנצחת הסיומת -י. שמא בהשפעה האמריקנית? (ג'ורג'י, בילי, ג'וני וכד').

הרך מאוד והגס מאוד יופיעו בידיש. גם אמיתות חיים, דימויים וביטויים פולקלוריסטיים שנלמדו בילדות יובאו אצל שלו בידיש: "מענטש טראכט און גאט לאכט" (18) - לאדם התוכניות ולא הבדיחות, או: "שענער פון זיבן שטערן" (19) - יפה משבעה כוכבים. "קניפעלע" [קשר קטן] לצרור כסף מוחבא, "שלייגער" ("פונטנלה", עמ' 193) למי שמרבה להתקוטט, "שייגעץ" לנער פרחח (את המילה הזו מצליח המתעד לשמוע מפי לוין גם כשהיא אינה נהגית בקול רם; הוא בטוח שזוהי המילה שבמחשבותיו), ו"הפקר פטרושקה" (132) (פטרושקה=שמיר). מדוע מצורף ההפקר לפטרושקה? לדעתו של פרופסור בקון תיתכנה שתי אפשרויות: אם משום שהשמיר הוא ירק זול מאוד, ואם משום הקרבה במצלול של שתי המילים: הפקר ופטרושקה.

מצב רוח קיצוני וסיטואציות קיצוניות, מאפשרים אם כן את הימלטותה של השפה שהודחקה. כשמשולם מ"רומן רוסי" רוצה לתאר עניין רם מעלה הוא אומר: "החלוצים עשו מזה טראסק אידיאולוגי שלם" (171). לעתים לא המילים הן הפורצות אלא ה"מנגינה". אפרים, בנו האהוב של סבא חזר סוף סוף מן המלחמה. כשראתה אותו אשת הוטרניר שאתה שכב, היא "צרחה דקה וחצי

בלי לקחת אוויר" (127). זה אינו ציטוט. זה כבר בא מפיו של ברוך, בן הדור השני, אבל זהו תרגום הביטוי היידי "אן אפצודעכן".

ביידיש כשרוצים לומר שמוכרחים לאכול משהו ויהי מה, משתמשים בביטוי: "זיך דערכאפן דאס הארץ" – ("לתפוס את הלב" שלא ייפול חלילה מרוב רעב...). הירש, אחד הגיבורים מן הרומן "פונטנלה" מספר על שני אחים שאחד מהם היה זלכן נורא. הוא מפרט את ארוחותיו הדשנות שלאחריהן "בשביל שלא ייתפס לו הלב" (עמ' 411) הוא המשיך לאכול עוד ועוד. באותו הרומן מופיע לעתים הביטוי "בתור פיצוי" במשמעות אירונית. למשל: "לסבא יש תפיסה קשה, אבל בתור פיצוי הוא גם דפוק בראש" (עמ' 395). הביטוי האירוני ביידיש הוא: "אבער דערפאר" (אבל "בשביל זה"). "יריד" היא מילה נרדפת לשוק. ביידיש תשמש בדרך כלל לשוק של גויים, ובלשון מטפורית למקום רועש. המתעד ב"פונטנלה" נזכר בארוחות הרועשות במשפחה שתמיד נשמעה בהן הגערה: "שקט! איזה מן יריד פה!" (עמ' 394).

התחביר של גיבורי שלו הוא לעתים קרובות מאוד התחביר היידי, במיוחד ברומן "כימים אחדים". כאן נפגוש משפטים כמו "את התפוח ואת הדובדבן... אני ראיתי לעמוד בשלג" (253), "וכשאני ראיתי את האיטלקי המסכן לעשות את זה..." (266), "אני ראיתי אותה לעמוד על יד הגדר" (130), "וכשאני ראיתי את יהודית לבוא" (48), "אני ראיתי אותם לעשות לחיים" (175).

לא רק הקיצוני דוחק את השפה החוצה. לעתים תתגנבנה להן המילים או תתגנב לה המנגינה ככה שתם מבלי משים. "השמש זרחה בחצי חמש" מצטט המתעד את אחד הגיבורים. לתיש קוראים בוקר. ומספר הפעמים שמשתמשים בהם הגיבורים בביטוי "א נו", או "איצט", כשמיד אחריה המילה "עכשיו" רב מאוד.

פעמים נמצא משפטים שהיידיש והעברית, ולעתים היידיש, העברית והערבית משמשות בהן בערבוביה, בעיקר ברומן "כימים אחדים": "נעמי לחשה לי שבדרך כלל מניסה חמותה כלבים בעברית, עיזים בערבית וחתולים ביידיש. אבל בנוגע לעורב, לא ידעה לאיזה עם הוא שייך ואיזה שפה הוא דובר, ולפיכך השתמשה בכולן" (עמ' 250). ללמדך שמבשר המוות מצוי בכל שפה... יש שתבוא המילה ביידיש ולאחריה תרגומה, ויש שתבוא המילה היידיית או המשפט כולו ללא התרגום. "גיב א קוק זיידה" (הבט זיידה) (87). למלאך המוות קוראים "המלאך פון שלאף" [מלאך השינה]. כינויו של רבינוביץ היה האוקסימורון "דער בלומענדיקער אלמן" [האלמן הפורח] (109), יעקב מספר על דודו שנתן לו "פלאסקים רצח" [מכות רצח] (29), ומשה גודל כבת ואמו שמרה את צמתו. זו הצמה שלאורך כל הרומן כמעט מחפשים אחריה וקוראים לה בשמה היידי שהרי היא שייכת לילדות: "דער צאפ" (45). גלוברמן, שאביו כבר היה סוחר בשר בעמק מתבל את דבריו ביידיש בלי סוף, במיוחד במה שנוגע למרכולתו או לכסף בכלל. הוא ידבר הרבה על ה"קלוץ" [בול עץ, קורה], על "טאפן" [למשש] כשממששים פרה, שלעטיניה לעולם יקרא "אייטערס", או להבדיל כשממששים נקבה... לפרה יקרא לפעמים "מיידעלע"... [ילדונת] ולגבי הכסף: "לחשוב מה לקנות למישהו מתנה איז א לאך אין קאפ [חור בראש], אבל לתת למישהו כסף מזומן, איז א לאך אין הארץ [חור בלב]" (17). את כל המסחר הוא מתאר בהרבה מילים ביידיש: צריך "טאפן" את הבהמה ולהרגיש אם היא "גלאט" [חלקה]. את הקליינט הוא מתאר כ"פאנפאטה" (90) ומסביר שהפאנפאטה הוא מי שמדבר

מהאף. כשרוצים לסגור עסקה יש לומר: "בנאמונס פרנוסה" (91), וכשהוא מנסה לשכנע שהעגל שנולד הוא טומטום הוא אומר: "יש לה גוף של עיגל ופונים [פנים] יש לה של עיגל ופיסלעך [רגליים] של עיגל". בכלל, מאחד גלויברמן את הפרנסה והאהבה, ואצל גלויברמן, כמו אצל גלויברמן: "וחוץ מזה זיידה, יש אצל כל אשה, כמה סודות שרק עין ויד של פלייש הנדלר [סוחר בשר] יכולים להכיר" (88).

ומה טוב מלסיים באהבה שהיא טובה לכל השפות, ובכללן לידיש, שהרי כפי שבשביס זינגר נהג לומר היידיש הייתה פרוידיאנית עוד הרבה לפני פרויד... אפילו גלויברמן גס הרוח כשהוא מחזר אחר יהודית, זו שבלתי אפשרי הוא להשיגה, הוא מגיע לפגישה "אויסגעפוצט" [מקושט] (198), ומביא לה במתנה זוג "אוירינגלעך" (211) – עגילים, וכנראה לא במקרה: רציעת האוזן הוא השעבוד. כך גם בשיר האהבה הצועני בשפה האנגלית: "when your love has golden earrings .he belongs to you" יהודית, כמובן אינה מוכנה להשתעבד לשום אהבה שהיא. האם זהו ארכיטיפ? שהרי כבר אמרנו שהיידיש הייתה "פסיכולוגית" עוד לפני הפסיכולוגים... מנחם, אחיו של משה, מנסה להציל את יעקב מן האובססיה שלו ליהודית והוא אומר לו: "זה האהבה? כמה צעטאלאך [פתקאות] וכמה פייגאלעך? [ציפורים]" (227).

חלפו למעלה ממאה שנים. ב"מלחמת השפות" ניצחה העברית, וטוב שכך. ובנדיבות של מנצחים היא, העברית, מקצה מקום של כבוד למנגינת היידיש עתיקת היומין, וזו מצדה גומלת לה ביד רחבה.